

РЕЦЕНЗИЯ

по процедура за защита на дисертационен труд
за придобиване на образователна и научна степен „доктор“
на Станимир Жасминов Първанов, редовен докторант в Катедра Археология
към Исторически факултет на СУ „Св. Климент Охридски“,
на тема „Керамиката от енеолитните селища в района на
Варненските езера“

от доц. д-р Камен Яворов Бояджиев, отдел Експозиции на НАИМ – БАН,
член на научното жури съгласно заповед № РД – 38 – 436 / 18.07.2024 г.
на Ректора на СУ „Св. Климент Охридски“

Дисертационният труд на Станимир Първанов е представен в четири части (текст и три приложения). Текстовата част се състои от увод, четири глави, заключение и списък на използваната литература. Тя съдържа 388 номерирани страници. Приложение № 1 представя предложените от автора класификации и съдържа 75 номерирани страници, включващи текст и 8 илюстрации. Приложение № 2 представлява каталог на обработените керамични фрагменти, включващ 2843 екземпляра. Приложение № 3 съдържа илюстративен материал: 21 карти и ортофотографии, 28 снимки на керамични фрагменти, 24 таблици и диаграми и 232 табла с илюстрации на керамични съдове и фрагменти.

Избраната тема несъмнено е актуална и важна по отношение на изследванията на халколита в днешните български земи, дори в известен смисъл закъсняла. Както самият автор отбелязва, почти липсват изследвания и публикации върху керамичните комплекси на халколитните селища от Варненските езера, които са в пряка връзка с един от най-широко дискутираните в последните десетилетия обекти от V хилядолетие пр.Хр. на Балканите – некрополът Варна I, известен като Варненски халколитен („златен“) некропол. Тяхното изследване и въвеждане в научно обращение е безспорно необходимо за изясняване на относителната хронология на култура Варна, връзката ѝ със съседните културни явления, връзката между селищата и некрополите в района на Варненските езера. Същевременно темата крие редица проблеми и „подводни камъни“, свързани с липсата на контекст и стратиграфска позиция на материалите, степента им на съхранение, констатираните от автора проблеми относно разминаваща се информация за произхода на някои съдове или фрагменти.

В увода е представена темата и нейната актуалност, причините за нейния избор, основните цели и задачи. Целите и задачите са удачно и ясно формулирани, но последователността на задачите би могла да се промени, за да отговаря по-логично на реда на тяхното изпълнение. Авторът удачно представя и възникналите в хода на работата проблеми, което показва, че те са осъзнати и взети под внимание.

Глава I е посветена на „История на проучванията на енеолита в района на Варненските езера“. На тази стандартна и задължителна историографска част в работата са отделени

впечатляващите 82 страници – обем, който почти покрива стандартите за монография. Изследванията са „организирани по хронологически признак“, обособени в отделни периоди, като наред с пряко свързаните с работата публикации са включени и редица други, засягащи праисторията в района на Варненските езера. Желанието на автора за навлизане в дълбочина в литературата и проблемите при идентифицирането на селищата и информацията за тях е похвално, но в настоящия си вид тази глава се превръща в излишно подробен преразказ на десетки публикации, без ясна логична връзка (поради избрания хронологически подход), с редица повторения (когато един и същи автор изказва сходни идеи в различни публикации в различни десетилетия). Липсва ясен акцент върху основните въпроси, които касаят темата – характер и брой на обектите, изследвания върху керамиката от тях. Те се губят сред огромния масив преразказани статии включващи различни аспекти от изследванията на праисторията в региона. Липсва аналитичен подход и ясно извеждане на тенденции, проблеми и изводи – нещо, което дисертантът всъщност е направил в глава II. Като цяло така представеният историографски преглед натоваарва излишно изложението и възможността на читателя за неговото проследяване и вместо да е позитив на работата се превръща в нейна слабост.

Глава II разглежда „Селищата от района на Варненските езера“, т.е. контекста, от който произхождат анализирания керамични комплекси. Последователно и подробно са представени географската характеристика на района и след това самите селища и сведенията за тях. Всъщност тази глава представлява липсващия в глава I анализ на данните от литературата за развитието на природната среда, за броя и характеристиките на селищата, за потенциалната стратиграфия на някои от тях, и има съществен принос за проследяване и отстраняване на натрупани през годините разминавания в наличните данни за разглежданите обекти. Похвална и ценна е работата с теренната документация от проучванията на част от обектите. Виден е потенциалът на автора да се ориентира в проблемите и желанието да извлече максимално коректна и достоверна информация. Макар и тук на моменти подходът на Станимир Първанов да изглежда излишно подробен, представената информация би била полезна при всяка бъдеща работа с материалите от тези обекти и е сред важните приноси на дисертацията.

Същевременно в тази глава отново се повтарят, под различна форма, прегледите на част от публикациите, представени в глава I, което също до голяма степен обезсмисля преразказите в предходната.

Глава III е озаглавена „Анализ на керамиката от селищата“ и по същество представлява основната част от дисертацията. В нея последователно са разгледани структурата на анализа, технологията на изработка, типологията и украсата на керамичните съдове.

Положително впечатление прави вниманието, отделено на технологията на изработка на разглежданите съдове – аспект, който често е пренебрегван в подобни разработки. Авторът детайлно разглежда различни особености в ломовете на фрагментите, които му дават възможност да предположи използването на различни техники (чрез ленти и калъпи), различни начини на „сглобяване“ на отделните части на съдовете и съответно укрепването на тези връзки, среда на изпичане и други специфики. Коментирани са и изказваните в литературата предположения за използване на грънчарско колело и на т. нар. пиролизитна боя като част от особеностите на керамичните комплекси на култура Варна. Смятам, че тази част е един от приносите на дисертацията. Основният ми въпрос към автора по отношение на технологията на

изработката на съдовете е по какъв начин е установено използването на ангоба в разглеждания материал, особено като се има предвид и лошото състояние на повърхностите на голяма част от съдовете. И пак в тази връзка, какви са доказателствата, че излъсканата и огладената повърхност са свързани с предварително нанасяне на ангоба (Приложение 1, с. 1-2)?

Съществена част от работата е посветена на изграждането на класификационна схема, която напълно естествено следва да представлява базата за последващите сравнителни анализи. За съжаление, именно в тази част (поне според мен) са и основните проблеми на дисертационния труд. На първо място, липсва задължителният за подобни разработки преглед на различни използвани подходи при класификацията на керамични съдове от праисторията, съответно коментар относно приложимостта на един или друг в конкретния случай и обосновка за избора на конкретния подход. Това е сериозен пропуск и създава усещане за уникалност на предложените от автора схеми.

Следващият важен момент, на който бих искал да се спра, е самата структура на класификационната схема. Всъщност авторът дава заявка за изработването на две отделни, но свързани такива, наречени съответно „формативна класификация“ (или класификация на формите) и „типология“. Първата е отделена в Приложение 1, заедно с класификации на технологичните белези и на украсата. Отделянето ѝ от основния текст е нетрадиционен подход, чиято цел според Станимир Първанов е да не се натоварва основния текст. Действително, на тази класификация е посветен значителен обем. По същество тя има логична структура, основана на йерархично подредени критерии, свързани единствено с определени особености на формата на съдовете (без използването на термини с потенциално функционално съдържание като паници, купи, гърнета и т.н.). Наблюдават се обаче определени проблеми. Те започват още от първото (най-горно) йерархично ниво, наречено „основен вид на изделиято“. На това ниво са разграничени съдове, капаци, поставки, фруктиери, димари, калъпи, дрънкалки и аскоси. Изключването на фруктиерите и аскосите от категорията на съдовете, и то при положение, че използването от автора определение за „съдове“ е: „изделия, служещи за приготвянето, поднасянето, консумирането и съхраняването на храна и течности.“ (Приложение 1, с. 25) изглежда странно и най-малкото предполага допълнителен коментар, какъвто в текста липсва. Същевременно терминът „съдове“ явно се ползва и като заместител за керамични изделия (според предложеното от автора съдържание на последното определение) – т. напр. на обр. 8 в Приложение 1 калъпи, димари и поставки са определени като съдове. Това води до терминологични неясноти.

Наблюдават се и несъответствия при прилагането на критериите, изведени като определящи за отделните йерархични нива. Авторът заявява, че типовете се основават на „Разделение по отношение на височината на перваза/горната част спрямо цялата височина на образеца.“ Същевременно в редица случаи са използвани различни критерии, например: „А.1.1.1. Отворени плитки съдове с конична форма. Въз основа на оформянето на устието се делят на пет типа“ (Приложение 1, с. 25); „А.2.1.1. Съдове с удебеление от вътрешната страна. Въз основа на вида му се делят на 12 типа.“; „Съдове със завит перваз. Според вида и степента на наклон на перваза, могат да се обособят четири типа“ и т.н.

Липсва илюстриране на твърде детайлно разделените нива в класификацията, което затруднява възприемането на логиката за това разделение – напр. при изведените 12 типа „Съдове с удебеление от вътрешната страна“.

В класификацията на формите са изведени над 600 отделни класификационни единици за основна група „Съдове“ на ниво от тип надолу (тип, подтип, вариант), при положение, че всички обработени единици, не само „съдове“, са 1926! Средно се падат по около 3 фрагмента в подтип или вариант. Това превръща класификацията по-скоро в самоцелна теоретична схема, отколкото в работещ и обозрим (особено от читателя) синтез на наблюдаваните специфики.

Липсата на практическо приложение на тази класификация реално проличава и в основния текст на дисертацията. В него е подробно представена т. нар. от Станимир Първанов „типология“. Според заявката на автора тя съчетава различни признаци – форма, технологични белези, украса. Представява самостоятелна като йерархична структура схема, различна от класификацията в Приложение 1. Дублират се обаче наименованията на йерархични нива в двете – група, тип, подтип.

Изрично е отбелязано, че на първо (най-високо) ниво в типологията са „обособени групи, чиято цел е да разделят изделията по формално-функционален признак“ (с. 159). Липсва обаче ясно представяне на отделните групи и признаците за разграничаване между тях. Смятам, че това е необходимо за най-високото ниво на схемата. За разлика от класификацията на формите, тук са използвани по-популярните в такива случаи термини: паници, купи, гърнета и т.н.

Представянето на типологията илюстрира проблемите, породени от използването на две отделни класификационни схеми с дублиране на нива между тях и без ясно посочен подход при интегрирането на едната в другата. Още при първия тип, конични паници, се казва: „Срещат се девет варианта по отношение на оформянето на устийния ръб“ (с. 161). Не става ясно дали става въпрос за варианти от формативната класификация (където обаче варианти за едносъставните конични съдове не са обособени) или за ново-обособени такива в типологията, като проблемът се задълбочава от липсата както на описание на тези варианти, така и на посочени илюстрации за тях. Този случай не е изключение, а се среща при немалка част от типовете.

Реално, въпреки заявката за създаване на типология базирана на устойчиви комбинации от технологични, морфологични и декоративни белези, описанието на типовете е базирано само на формата, след което се изрежда какви технологични белези и видове украса се срещат при съдове с тази форма. Още при тип I.1 се казва, че „По отношение на технологичните белези се наблюдава голямо разнообразие и няма обща подчиненост.“; „Цветовете на съдовете също са разнообразни“, а „При групите примеси в глината почти поравно се срещат 2-ра, 4-та и 6-та група, но има образци и в 5-та група.“ (с. 161). Подобна е ситуацията и с други от многобройните типове.

В някои случаи се описват устойчиви комбинации в рамките на обособените типове или подтипове, наравно с разнообразни други варианти, без да са изведени като самостоятелни типологически единици (напр. при паници 1.7.2; с. 170).

За ясно обособени комбинации може да се говори в редки случаи, напр. паници 1.9. Същевременно при идентичните като форма паници 1.10 се казва, че „сред всички подтипове има малки съдове с размери 8-14 cm“, но този белег (който би могъл да има определено функционално значение например) не е използван за тяхното отделяне.

В някои случаи (например купи 4 и 5) има обединяване на различни типове от формативната класификация в един от типологията и съответно разделянето на един тип от формативната класификация в два от типологията, като за основание се изтъкват сходни технологични характеристики, без обаче да се посочва ясно в описанието на типа какви са те.

На фона на водещото използване на формата при определяне на типовете се наблюдават и интересни изключения, при които водещият критерий е напълно различен – напр. „1.17. Паници с връзана украса от двете страни“.

В някои случаи описанията на типовете са неясни, може би и поради пропуснати части от изречението, например при тип 4.2: „Типът е съставен от останалата част от двусъставните затворени дълбоки съдове, на която височината е поне около 1/3 или повече от общата височина на съда, със силно наклонена навътре горна част (А.2.4.1.3).“ (с. 232).

Могат да бъдат посочени и някои конкретни проблеми при обособяването на определени типове. Например тип 6 е определен като „трисъставни отворени купи“, но посочената илюстрация е на затворен съд (с. 240). Илюстрираният пример е и твърде сходен с този за тип 7.1, т.е. поне на база на посочените илюстрации не стават напълно ясни основанията за разделянето им в два типа. Тип. 7.3, представен от един съд, като форма и размери трудно се вписва в наложилите се в литературата определения за купа (с. 243).

Както начинът на представяне на отделните типове, така и информацията в тях показва, че всъщност не става въпрос за обособяване на устойчиви комбинации от белези, а по същество за опростена и окрупнена версия на твърде раздробената формативна класификация, с използване на по-класическите формално-функционални термини (паници, купи и др.) и допълнителни наблюдения относно представянето на различни технологични белези и техники на украса в обособените на база форма типове. Т. нар. обединяване на белези при липсата на ясно аргументиране кои белези са обединени и защо (посоченият пример с купи 4 и 5) или използването на напълно различни критерии при обособяването на типовете (примерът с паници 1.17) по-скоро предизвиква методическо объркване в иначе формативно базираната схема.

Голяма част от наблюденията са „окомерни“, както казва самият автор: липсва използване на ясни метрични данни – напр. наклон на стените в градуси (говори се за плитки и дълбоки, без да се коментира границата между тях), височина на перваза (използва се нисък, висок, средновисок), съотношения между отделните части на съдове. Действително, използването на такива е в известна степен затруднено от работата с предимно фрагментиран материал, но в същото време би представлявало поне опит за преодоляване на част от трудностите и субективността на наблюденията, имайки предвид и заявката за максимално подробен анализ на разглежданите материали.

Цялостното ми впечатление от представените в работата класификация и типология е, че доброто желание на автора да извлече максимална информация от фрагментирания материал, с който работи, а може би и да интегрира различни възможни подходи, в крайна сметка е предизвикало редица методически проблеми. Смятам, че използването на единна, ясно организирана схема би било по-удачно както за систематизирането на материала, така и за последващите сравнителни анализи. Би било удачно и удобно за възприемане илюстрирането

на типологията и в нарочни табла, а не само чрез отделни илюстрации вмъкнати в текста при всеки тип.

Последната, четвърта част от глава III е посветена на декорация на керамичните съдове. Тя е добре разработена, но би било по-удачно отделената в Приложение 1 класификация на украсата да бъде интегрирана тук чрез съответното адаптиране към основния текст, тъй като в нея наред с „класификация“ на мотивите (която така или иначе е разгледана и в тази глава) се коментират и спецификите на различните техники.

Последната, четвърта глава, логично представя сравнителен анализ на керамиката от селищата, на няколко добре структурирани нива. Както формулира самият автор, „Целта на представения тук анализ е да се установи възможно най-точно релативната хронология на разглежданите селища, в сравнение с други познати селища на културите Варна и Коджадермен – Гумелница – Караново VI.“ В първата част от главата е направен детайлен сравнителен преглед на по-характерни типове и дори отделни съдове и паралелите им в малкото публикувани и някои непубликувани комплекси от култура Варна (основно некропола при Дуранкулак, също и отделни материали от селищните могили Дуранкулак, Левски и Провадия-Солницата). Проблематично е ослянянето основно на сравнения с некропол (Дуранкулак), но за съжаление авторът няма и много други възможности. Все пак, в тази ситуация привличането на допълнителни паралели от обекти в съседни региони, включително извън България (Румъния) би могло да бъде от полза.

Следва да се отбележи, че навсякъде в сравнителните анализи се ползва типологията и обособените в нея формално-функционални групи, а не и формативната класификация, която остава на практика излишна.

Във втората и третата част от четвърта глава е предложена относителна хронология на селищата в района на Варненските езера. Добро впечатление прави илюстрирането ѝ с фигури, представено в Приложение 3. Предложението на автора за възможно обособяване на две хронологически фази в тяхното развитие звучи обосновано, но за съжаление предвид липсата на контекст и стратиграфия на изследваните материали, както и на цялостно публикувани къснохалколитни комплекси от селищни могили от ареала на култура Варна, на този етап то остава по-скоро хипотетично.

В последната част от четвърта глава е направено сравнение с некрополите в района на Варненските езера и са коментирани различните хипотези за характера на некропола Варна I (свързан с конкретно селище, група от селища или надрегионален). Въз основа на подробен анализ на местоположението на обектите и материалите от тях авторът предполага, че некрополите са свързани със селищата.

Въпреки направените бележки, както и независещите от автора проблеми, свързани със състоянието и произхода на изследваните керамични комплекси и състоянието на публикациите върху керамични комплекси от култура Варна, цялостното ми впечатление от представените в тази глава анализи е положително. Тя демонстрира критичният подход на автора, както и неговото внимание към детайлите и желанието му за извличане на максимална информация от изследваните материали.

Бих отбелязал обаче липсата на коментар върху абсолютната хронология на разглежданите комплекси, наред с относителната. Такъв е не само възможен, но и очакван,

предвид широко коментирани в литературата серии ¹⁴C дати от некропола Варна I. Действително, датите от некропола са споменати накратко в заключението, но включването им в тази част и по-подробното им дискутиране изглежда по-логично.

Заключението не е просто преразказ на направеното в дисертацията, а представлява добър и похвален опит да се погледне отвъд керамиката, върху цялостното развитие на обществата, населявали района на Варненските езера през късния халколит (култура Варна). В него са предложени и интересни хипотези относно развитието на керамичните комплекси, като потенциалната връзка между промени в технологията на производство на керамичните съдове, свързани с навлизане на коничния калъп и техните форми, които съответно намират израз в хронологически различия.

Илюстративният материал, представен в Приложение 3, е богат и качествено изготвен. Безспорен принос на работата е обнародването в каталожен вид и с графични илюстрации на всички запазени по-характерни фрагменти от селищата в района на Варненските езера.

Дисертацията е грамотно написана, макар в отделни случаи да прави впечатление използването на жаргонни изрази.

Дисертацията на Станимир Първанов представлява авторски текст и в него не открих данни за плагиатство.

Авторефератът отразява адекватно дисертационния труд.

В заключение мога да заявя, че въпреки направените бележки дисертацията има редица приноси и положителни качества. Тя демонстрира критичния подход на Станимир Първанов, вниманието му към детайлите, желанието за максимална прецизност и извличане на информация от изследваните материали.

По тази причина гласувам положително за присъждането на образователната и научна степен „доктор“ на Станимир Жасминов Първанов.

12.10.2024 г.

С уважение:

/доц. д-р Камен Бояджиев/